

Dariusz Główka

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

ORCID 0000-0002-1633-5505

KSIĄŻKI W INWENTARZACH POŚMIERTNYCH SZLACHTY ZIEMI ZAKROCZYMSKIEJ W XVIII W.

Books in 18th century posthumous inventories of Polish nobles from Zakroczym Land

Abstract: Out of 130 posthumous inventories of Polish nobles living in Zakroczym Land, 18 included books. Those inventories require a lot of strenuous and not always successful work to identify the work mentioned in the inventory, however, they allow us to determine what type of books were popular among people, what intellectual, cultural and practical needs they fulfilled. In most of the cases the books were concerned with religion, law and politics. Different books also included knowledge on administrative functions or farming. Others were concerned with advice on oratory skills. One exception among the discussed inventories is the one belonging to Czesław Ignacy Łempicki – a member of a well-respected local noble family. His book collection is an example of emergence of new phenomena – widening geographical knowledge, development of secular novels and of different life models.

Key words: private book collections, posthumous inventories, Polish nobility, Masovia in 18th century

Słowa kluczowe: księgozbiory prywatne, inwentarze pośmiertne, kultura szlachecka, Mazowsze w XVIII w.

Książka w czasach staropolskich nadal stanowi raczej obiekt analizy bibliologa niż badacza kultury mimo badań nad dawnymi księgozbiorami i rosnącego piśmiennictwa przedmiotu¹. Przyczyny takiego stanu rzeczy należałoby upatry-

¹ Wcześniejsze publikacje na ten temat: D. Główka, *Księgozbiory duchowieństwa plockiego w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1995, 102, nr 2, s. 15–26. Dalsze to: J. Puchalski, *Literatura polityczna w siedemnastowiecznych księgozbiorach szlachty koronnej w świetle produkcji wy-*

wać przede wszystkim w przewadze jakości epistemologicznej zachowanego i dostępnego egzemplarza dzieła nad pozornie oczywistym, ale przecież niepełnym i przynoszącym wątpliwości zapisem informacji o nim. Po wtóre, łatwiej dostępne i charakteryzujące się pełniejszym opisem inwentarze bibliotek różnych instytucji lub zbiorów bibliofilskich wydają się bardziej istotnym i frapującym tematem analiz niż zbiory z reguły nie odznaczające się niczym charakterystycznym, należące do osób niewyróżniających się pozycją społeczną. Przekazy źródłowe dotyczące stanu majątkowego, z pośmiertnymi inwentarzami ruchomości na czele, są tymczasem niezbędne w badaniu czytelnictwa, w tym doboru lektur i funkcji.

W teorii inwentarz – instrument prawny, definiowany jako „urzędne popisanie rzeczy należonych na dziedzictwie albo w mieszkaniu zmarłego” – miał obejmować cały majątek². Praktyka – co pokazuje piśmiennictwo przedmiotu – była inna, w inwentarzach pomijano bowiem niektóre przedmioty, a nawet całe ich grupy³. Fragmentaryczność wpisana jest w poznanie historyczne, zatem niedoskonałość źródła nie powinna stać na przeszkodzie jego analizie. Inwentarze umożliwiają badania nad dziejami rzemiosła (wyposażenie warsztatów rzemieślniczych), handlu (rejestry zawartości kramów), rolnictwa (spisy ról, narzędzi rolniczych, inwentarza żywego, zasiewów) i służą poznaniu dziejów konsumpcji, także żywnościowej (spisy zawartości spiżarni i piwnic, naczyń i sztuców). Do badań o najdłuższej tradycji należą studia nad ubiorem, umeblowaniem i wykorzystaniem pomieszczeń w domach. Podejmuje się próby odtworzenia możliwie pełnego zestawu przedmiotów stale towarzyszących różnym grupom i środowi-

dawniejszej krajowych oficyn drukarskich z lat 1501–1732, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1993, 15, s. 43–83; W. Karkucińska, *Biblioteka i archiwum Radziwiłłów w Białej Podlaskiej*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1995, 16, s. 49–73; E. Torój, *Inwentarze księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591–1678*, Lublin 1997; E. Różycki, *Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku*, Katowice 2001 (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, t. 1995); E. Różycki, *Księgozbiory szlachty na południowo-wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 2014, t. specjalny: *Studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Wojakowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin*, s. 51–61; J. Puchalski, *Przegląd badań nad historią bibliotek i bibliotekarstwa w Polsce z lat 1945–2015*, „Roczniki Biblioteczne” 2016, 60, s. 97–114.

² B. Groicki, *Porządek Sądów y Spraw Miejskich Prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej w Krakowie Drukowany Roku Pańskiego 1616*, s. 120 (pierwsze wydanie – 1559).

³ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992, s. 47–65 (*Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 64); A. Klonder, *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, Warszawa 2000 (*Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 68), s. 14–27; R. Mohrmann, *Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze*, przeł. A. Klonder, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2005, 53, nr 2, s. 137–146; D. Główka, A. Klonder, *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51, nr 2, s. 157–176.

skom społecznym, współtworzącym ich styl życia. Analiza inwentarzy umożliwia też wnioskowanie o zamożności i standardzie życia, studia nad wpływem stylu życia grup wyżej sytuowanych w hierarchii społecznej na warstwy niższe, nad przenikaniem wzorów konsumpcji z jednych terenów na inne, np. z miasta na wieś i odwrotnie. Z problemem wpływów ściśle wiąże się kwestia innowacji – wprowadzania i upowszechniania nowych dóbr (w tym dóbr importowanych, luksusowych, a także ich tanich imitacji). Inwentarze okazują się też równie cenne w badaniach nad wytworami ducha – książkami, obrazami, dziełami rzemiosła artystycznego i sztuki.

Pośmiertne inwentarze mienia, poddane nowemu kwestionariuszowi, ukazały nieznane oblicze. Okazały się one kapryśne i nieobliczalne na skutek opuszczeń, niekiedy sprzeczności, pozostawiające wiele pytań bez odpowiedzi, nie dające pełnej satysfakcji badaczowi, a zarazem nadal nieodparcie pociągające i niezastąpione. Kwerenda w serii ksiąg grodzkich i ziemskich zakroczymskich – terytorium wybranego jako swoiste *pars pro toto* całego Mazowsza – przyniosła 164 inwentarze mienia – spisy ruchomości.

Z prześledzenia chronologicznego liczebności zakroczymskich spisów inwentarzowych można wnioskować, że inwentarz wyliczający ruchomości jest do końca XVII w. rzadko spotykanym instrumentem prawnym. Tylko pięć z nich powstało w pierwszej połowie XVII w., w latach 70. tego stulecia – jedynie dwa, w latach 80. odnotowano osiem inwentarzy, a w ostatnim dziesięcioleciu – aż 16. Na przełom XVII i XVIII w. przypada też znaczny przyrost liczby inwentarzy nie tylko wśród szlachty wielkopolskiej, ale i w Paryżu, Amsterdamie i Delftach⁴. Uznaje się to za wspólną tendencję, tłumaczącą rozpowszechnienie się inwentarzy pośmiertnych w reakcji na różnorakie zjawiska wynikające z kryzysu ekonomicznego. Dla XVIII stulecia odnalazłem 130 rejestrów ruchomości, spisanych równomiernie ilościowo w poszczególnych dziesięcioleciach.

Wśród wielu przedmiotów odnotowywanych we wspomnianych inwentarzach pośmiertnych wymieniano też książki. Ich obecność w źródłach tego typu stanowi przesłankę do twierdzenia, że spełniały one określone potrzeby intelektualne, kulturalne i praktyczne (nawet jeśli nie uznamy tożsamości posiadania ksiąg z ich lekturą). Ich brak w tychże przekazach źródłowych niekoniecznie zaś jest dowodem na brak zainteresowań poznawczych właściciela spisywanego majątku. Opisy książek, tak jak i pozostałych rzeczy, nie zawsze są zadowalające dla współczesnego badacza. Nie są one bowiem *stricte* katalogami prywatnych zbiorów, ale rejestrami, których funkcją było jedynie ułatwienie identyfikacji przedmiotów w razie nieporozumień majątkowych.

Spisy te wymagają żmudnej i nie zawsze skutecznej identyfikacji dzieła opisanego w inwentarzu. Jednakże dzięki tym przekazom możemy stwierdzić, które

⁴ Zauważono, że „ogólnoeuropejski trend inwentaryzowania stanu majątkowego jest emanacją jakichś wspólnych potrzeb”. A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości...*, s. 35.

pozycje wydawnicze i jakich drukarni i księgarzy znajdowały nabywców, jakie cieszyły się popularnością, jakie potrzeby zaspokajały. Ich identyfikacja pozwala ponadto na rekonstrukcję klimatu intelektualnego – w omawianym wypadku – prowincji szlacheckiej, pozostającej w orbicie oddziaływania najważniejszego ośrodka, jakim była stolica⁵.

O ile uważa się, że miejsce przedmiotu w inwentarzu odzwierciedla jego wartość w świecie rzeczy, o tyle w odniesieniu do książek należałoby wartość tę doprecyzować – czy chodzi tu o wartość materialną, czy ideową? W dodatku walor przypisywany danej rzeczy przez autora spisu może być inny niż ten nadany mu przez właściciela, co wydaje się szczególnie prawdopodobne w kontekście księgozbioru⁶. Wydaje się zatem, że można wskazać dwa charakterystyczne sposoby traktowania dzieł drukowanych. Książki, które ozdobiono cennymi srebrnymi oprawami, ze względu na ich wysoką wartość materialną, traktowano jako część zbioru biżuterii. W rejestrze ruchomości Anny z Lubeckich Łatynowej, spisany w 1743 r., jedyna książka umiejscowiona została po ozdobach, a przed wykazem naczyń cynowych⁷. W rejestrze pośmiertnym Apolonii Strzałkowskiej – wdowy po chorążym ziemi zakroczymskiej Aleksandrze – wyliczono je w dwóch miejscach. Te oprawne w srebro znalazły się po klejnotach i przedmiotach w części zatytułowanej „inne mobilia”⁸, pozostałe zaś znajdowały się o sześć kart dalej – „szawka (!) ze stolikiem z wierzchu się otwierająca w której książki różne”⁹. Także po biżuterii i przedmiotach ze srebra znalazło się miejsce na wpisanie książki do nabożeństwa w srebrnej oprawie, należącej do Mariany Skarzyńskiej¹⁰. Praktyka postrzegania książek ze względu na wartość oprawy i umieszczania ich w zbiorach kosztowności znana jest ze spisów sporządzanych w XVIII-wiecznej Wielkopolsce¹¹. W inwentarzu Antoniego Osieckiego oprawiona w srebro książka wymieniona jest między pozycjami „poduszka od

⁵ H. Żerek-Kleszcz, *Granice prowincji – rozważania semantyczne*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 13–23; Z. Libera, *Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta*, Warszawa 1971 (*Biblioteka Wiedzy o Warszawie*); S. Roszak, *Warszawscy erudyci czasów Augusta III. Ludzie, instytucje, poglądy*, „Rocznik Warszawski” 1998, 28, s. 33–40; Tenże, *Środowisko intelektualne i artystyczne Warszawy w połowie XVIII wieku. Między kulturą sarmatyzmu i oświecenia*, Toruń 1997; *Biblioteka Stanisława Augusta na Zamku Warszawskim. Dokumenty*, oprac. J. Rudnicka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988 (Archiwum Literackie, t. 26); E. Manikowska, *Sztuka, ceremonia, informacja. Studium wokół królewskich kolekcji Stanisława Augusta*, Warszawa 2007.

⁶ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości...*, s. 49: podając przykłady ogólnikowych wzmianek o zbiorach książek, wyjaśnia je albo nieumiejętnością, albo nieopłacalnością wysiłku, co moim zdaniem sugeruje różne podejście do książek autorów spisu i zmarłych właścicieli.

⁷ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 277v.

⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235b.

⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235v.

¹⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 701.

¹¹ J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006, s. 140 i n.

szpilek” a „koszula stara białogłowska”, zapewne dlatego, że korzystała z nich wdowa po kapitanie gwardii królewskiej, Róża Osiecka¹². Jakie były przyczyny odmiennego wobec innych dzieł drukowanych podejścia do modlitewników? Sądzę, że mniejsze znaczenie miało traktowanie ich jako jeszcze jednego sposobu na okazanie zamożności. Co prawda, nie były one używane tylko do prywatnych praktyk, modlono się z nich także w kościele, w obecności innych parafian, ale istotniejsze było osobiste postrzeganie tej książeczki ze względu na religijne treści: modlitwy, litanie, fragmenty Pisma Świętego, których wybór służył modlącemu się do nawiązania relacji z Bogiem.

Nieco inny układ rzeczy w spisie występuje w rejestrze ruchomości sędziego kapturowego różańskiego Kazimierza Budzyńskiego. Wydzielono w nim trzy kategorie: „suknie”, „rzeczy różne” oraz „bydło i drobiazgi”. W pierwszej znalazły się odzież i broń, dalej szkatuła, kałamarz, nożyczki i „książeczka mała od nabożeństwa”¹³. Podobne rozwiązanie przyjęto w spisie ruchomości Soldenhofa¹⁴, w którym znaczna liczba woluminów została ogólnie wpisana w „rzeczy różne”. „Książki różne” znalazły się w rejestrze „wszelkich rzeczy” Mateusza Śniadowskiego pomiędzy „bydłem rogatym” a „budowlą wszelką”¹⁵. „Regestr ksiąg” zamykał wreszcie wykaz rzeczy Jacka Sobolewskiego¹⁶. Ale większe zbiory bywały także wyróżniane. Pod oddzielnym działem, nazwanym „biblioteka”, umieszczono księgozbiór Józefa Ciszowskiego¹⁷.

Książki wymieniono w 18 spośród 130 zebranych inwentarzy pośmiertnych z XVIII w., czyli w co siódmym. Osiem z nich powstało w pierwszej połowie tego stulecia, a 10 – w drugiej, dotyczyły one zaś ruchomości pozostawionych przez cztery kobiety i 13 mężczyzn. Łącznie uzyskujemy liczbę 269 dzieł drukowanych, co daje niezbyt imponującą średnią – niemal 15 książek na osobę. Dane te są niższe od ustaleń Jarosława Dumanowskiego dla szlachty wielkopolskiej¹⁸ czy zbiorów mieszczaństwa poznańskiego¹⁹, a zbliżone do wyników badań nad zainteresowaniami czytelnickimi szlachty krakowskiej²⁰.

¹² AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 96.

¹³ AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 100v.

¹⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 726v.

¹⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 84, k. 168v.

¹⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 73, k. 134.

¹⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66v.

¹⁸ Autor ten podaje, że książki wymienione zostały w 88 inwentarzach, a więc 29% ogółu badanych, a wskaźnik ten wynosi 24% w latach 1699–1719, 33% dla dwudziestolecia 1740–1760 oraz 31% w okresie 1779–1793 (J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty...*, s. 119). Dane pozwalające zidentyfikować książki zawarto jednak tylko w połowie z nich.

¹⁹ Z. Mikołajko, *Problematyka badań nad księgozbiórami mieszczańskimi XVIII w.*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiórami Historycznymi” 6, 1981, s. 17 i n. Zdecydowanie najbardziej rozpowszechnione były zbiory obejmujące do dziesięciu tomów.

²⁰ Helena Bogdanow odnalazła 102 inwentarze z książkami na 831 analizowanych spisów z lat 1701–1795 (*Piśmiennictwo religijne w księgozbiórach szlachty krakowskiej w XVIII wieku jako*

Pojedyncze egzemplarze dzieł drukowanych – niemal wyłącznie książeczek do nabożeństwa – znalazłem w kilku źródłach. Do tego gatunku lektur należał egzemplarz opisany jako „Heroina w srebro oprawna, val[oris] cz[erwonych] zł[otych] 5”²¹, wymieniony w rejestrze wyprawy ślubnej Marianny Skarzyńskiej z 1768 r. To bardzo poczytne dzieło znalazło się w spisach u szlachcianek wielkopolskich²² i krakowskich²³ oraz mieszczan lubelskich²⁴. W czasach saskich doczekało się aż siedmiu wydań²⁵. Po Annie z Lubeckich Łatynowej pozostała „książką do modlenia w srebro oprawna białogłowska”²⁶. Czy rzeczywiście był to jedyny druk w jej domu? Być może znajdowały się inne, a o umieszczeniu jedynie tego w inwentarzu pośmiertnym zdecydowała wartość srebrnej oprawy, a może nadanie mu cech pamiątki rodzinnej spowodowało, że autor rejestru z 1743 r., pisarz konsystorza pułtuskiego i prepozyt w Dzierżeniu Wojciech Lubecki go nie pominął. Także inna książka „do nabożeństwa stara zła”²⁷ odnotowana została w 1772 r. w „rejestrzy rzeczy różnych”, należących do Antoniny Januszewskiej z Karczewskich, którego autorem był jej mąż Stanisław. Być może podobny charakter miały „książki dwie lub trzy”²⁸ wspomniane w 1750 r. przez Józefa Sobolewskiego w wykazie rzeczy należących do jego żony Ewy z Kiełpińskich.

Takie modlitewniki nie wiązały się tylko z kobiecą pobożnością. Podobną pozycję, scharakteryzowaną jako „książka polska do modlenia i druga jeden szóstak” [warta]²⁹, spisano w 1750 r. u Antoniego Zaremby. „Książeczka mała od nabożeństwa”³⁰ stanowiła własność Kazimierza Budzyńskiego, a „książka od nabożeństwa”³¹ zanotowana została w 1791 r. przez Kunegundę z Korzeniewskich w rejestrze rzeczy jej zmarłego męża, Jana Grąbczewskiego. Były to jedyne książki w inwentarzach rzeczy tych osób.

wyraz jej zainteresowań czytelniczych, [w:] *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 84).

²¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 701. Można je identyfikować z dziełem paulina Rudolfa Polacza: *Heroina chrześcijańska świątobliwymi aktami y wdzięczną rozmaitością modlitw [...] uzbrojona*, Częstochowa 1743 (K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Kraków 1892–1957, t. 24, s. 453. Dalej – „Estr.” z podaniem tomu i strony).

²² J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty...*, s. 142.

²³ H. Bogdanow, *Piśmiennictwo religijne...*, s. 110.

²⁴ E. Torój, *Inwentarze książek mieszczan lubelskich z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Folia Bibliologica” 1996–1997, 44–45, s. 16, 23, 28.

²⁵ I. Imańska, *Druk jako wielofunkcyjny środek przekazu w czasach saskich*, Toruń 2000, s. 74.

²⁶ AGAD, zakr. grodz. wiecz., 117, k. 277v.

²⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 763.

²⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 50, k. 224v.

²⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 49, k. 260.

³⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 67, k. 100v.

³¹ AGAD, zakr. grodz. rel., 87, k. 153.

Zapisy z przekazów świadczące o obecności książek w spuściźnie bywały niekiedy lakoniczne. W 1722 r. w „regestrum rerum” podczaszego winniczego Franciszka Wittana zanotowano, że „księgi różne w skrzyniach wziął syn”³². W 1778 r. znaczne zbiory książkowe starosty starorypińskiego Józefa Ciszowskiego, właściciela wsi Długie, spisująca inwentarz pośmiertny nieznaną nam z imienia wdowa wyliczyła na 35 książek „różnych oprawnych” i 24 „różnych w dezolatach”, a ponadto – jako oddzielny punkt – siedem tomów „Volumen legum z inwentarzem tomów”³³. Cztery książki opisane jako „Alwar, Rethorika i inne”³⁴ – być może wspomnienie nauki szkolnej – pozostawił Koskowski, co zapisała w 1701 r. jego żona Zofia ze Smolińskich. Podobną praktykę zaobserwować można w inwentarzu pośmiertnym z 1750 r. kapitana gwardii JKM Antoniego Osieckiego. Obok odnotowania 12 książek określonych jako „różne niemieckie i polskie” wdowa Róża wymieniła oddzielnie, najprawdopodobniej ze względu na ceną oprawę: „książka w srebro oprawna pod tytułem Złoty Ołtarz”³⁵. Dwa zapisy dotyczące książek odnalazłem też w rejestrze ruchomości podkomorzego JKM Soldenhofa z 1782 r.³⁶ Brzmiały one następująco: „książek jednakowa formą oprawnych w skórę w francuskim języku wydanych 53” i [książka] „większa ordynaryjnie oprawna”³⁷. Wspomniane wyżej księgozbiory, których bliższa charakterystyka nie jest możliwa, cechują się dwujęzycznością. Obok książek w języku polskim zawierały one dzieła niemieckie, może związane z rangą oficerską ich posiadacza, i francuskie, których obecność nie dziwi u cudzoziemca powią-

³² AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 763.

³³ AGAD, zakr. grodz. rel., 78, k. 66v.

³⁴ AGAD, zakr. grodz. rel., 9, k. 212v. Pierwsza z nich to najprawdopodobniej podręcznik Emanuela Alwareza *De Institutione grammatica*, wydawany w XVII i XVIII w. kilkunastokrotnie (Estr., 12, s. 126–129. Por. M. Cytowska, *Od Aleksandra do Alwara. Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968 (*Archiwum Filologiczne*, t. 18), s. 68. Autorka uważa go za dobry podręcznik przerabiany pod kierunkiem nauczyciela, a źródół złej opinii o nim dopatruje się w zbyt długim używaniu go jako podręcznika szkolnego.

³⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 46, k. 96–97v. Był to modlitewnik *Złoty ołtarz wonnego kadzenia przed stolicą Bożą, to jest modlitwy rozmaite Kościołowi S. zwyczajne, które duch gorący Bogu na wonność słodkości chwały Jego ofiarować może. Za dozwoleniem Zwierzchności duchowney przedrukowane* – trudno powiedzieć, czy było to wydanie z Supraśla z 1721 lub 1760 r., czy z Częstochowy z 1731 r. (Estr., 23, s. 350).

³⁶ W latach 1773–1794 tytuł podkomorzego nosił generał lejtnant Wincenty Potocki (*Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992 (*Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 10), s. 118). Być może autor rejestru ruchomości zastąpił godność szambelana określeniem podkomorzy. Był to prawdopodobnie Antoni Aleksander Soldenhoffen, od 1774 r. szambelan Stanisława Augusta, który w rok później otrzymał indygenat (M. Czeppe, *Antoni Aleksander Soldenhoffen*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. A. Romanowski i in. t. 40, Wrocław–Warszawa–Kraków 1935–2020, s. xxx); nadzorował on też prace górniczo-hutnicze w pobliżu Kielc (T. Ostrowski, *Poufne wieści z oświeconej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782*, oprac. R. Kaleta, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 165, 268 i n.).

³⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 79, k. 726v.

zanego z dworem królewskim. Jednakowa oprawa zdaje się wskazywać na serię wydawniczą, ale jej identyfikacja nie jest możliwa.

W 1716 r. zmarły na komorze celnej w Zakroczymiu Krajewski, najprawdopodobniej podczas podróży w interesach, miał przy sobie jedną książkę „łacińską starą”³⁸. Jakież to dzieło zabrał ze sobą w podróż, która okazała się ostatnią, nie wiemy.

W innych inwentarzach pośmiertnych spisujący mienie swych bliskich zadawali sobie trud i starali się opisać mniej lub bardziej udolnie książki. Sześć zbiorów, w których podano tytuły, pozwala na ich dokładniejszą analizę. Najwcześniej, w 1741 r., spisane zostały w Naborowie „inwentarze rerum mobilium et immobilium [...] inwentarz edificiorum” po śmierci Apolonii Strzałkowskiej z Fredrów, wdowy po chorążym ziemi zakroczymskiej Aleksandrze³⁹. Wymieniono w nim 25 pozycji. Nie był to jednak tylko zbiór szlachcianki, ale najprawdopodobniej też i jej męża. Na początku spisu książek zauważamy książki religijne. Nieznany autor rejestru zwrócił uwagę na charakter i wartość materialną opraw wykonanych ze szlachetnych kruszców: „w srebro oprawna od modlenia się w aksamicie karmazynowym tytuł jej Officium ICIUM albo Godzinki V.P.Maryey na tym srebrze pozłota, w capę i srebro oprawne tytuł Heroina Niebieska, w srebro oprawna in 8, tytuł jest Serdeczne do Boga Matki Jego SS patronów westchnienie, książeczka mała w srebro oprawna pod tytułem Summa Nabożeństwa Chrześcijańskiego”⁴⁰. Odnotowano tam też inne książki o tematyce religijnej, a więc „Księga S. Kunegundy”⁴¹, „Historia BP. Częstochowskiej”⁴²,

³⁸ AGAD, zakr. grodz. rel., 17, k. 297v–298.

³⁹ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235 a–c, 237 v.

⁴⁰ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235a. Było to rozpoznane już wcześniej dzieło Rudolfa Polacza pt. *Heroina chrześcijańska...* (prawdopodobnie wcześniejsze wydanie). Drugie, pt. *Serdeczne do Boga Matki Jego i SS Patronów westchnienie chrześcijańskiej duszy, przacnej Marii obraz de Guada Lupa Kodeński...* (Sandomierz 1724, [b.m.] 1745), autorstwa Wojciecha Stawskiego (Estr., 29, s. 263). Inicjatorką drugiego wydania była Konstancja Sapieżyna – żona kanclerza wielkiego litewskiego Jana Fryderyka Sapiehy (H. Wolska, *Księgozbiór Konstancji Sapieżyny w świetle inwentarza z 1757 roku*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1976, 2, s. 141). Ostatnia pozycja to *Summa nabożeństwa Chrześcijańskiego osobliwie dla płci białogłowskiej zebrane z przydatkiem wielu pięknych nabożeństw podana*, Wilno 1751 (Estr., 30, s. 45).

⁴¹ Jednoznaczna identyfikacja nie jest możliwa, ale prawdopodobnie mogła to być praca Sylwestra Koncessa Rodkiewicza pt. *Krolowa cnot [...] Kunegunda święta [...] w dzień oney pamiątki, kiedy ią wezwał do korony chwaly [...] Chrystus, kazaniem [...] ogłoszona roku 1688 [...] 4 lipca a teraz [...] przez X. Sylwestra Koncessa Rotkiewicza [...] poświęcona roku 1689. dnia 16 października [...]*, Kraków 1689 (Estr., 26, s. 325). *Żywoć św. Kunegundy* miała w swych zbiorach Konstancja Sapieżyna (H. Wolska, *Księgozbiór Konstancji Sapieżyny...*, s. 143).

⁴² Mogła to być też jedna z wielu prac o podobnej tematyce. Znanie dzieło paulina Ambrożego Nieszporkowicza, zatytułowane *Odrobiny z stołu królewskiego [...] Najświętszej [...] Panny Maryi historią, łaskami y cudami obrazu Częstochowskiego na Jasnej Górze [...]* (Częstochowa 1757), ze względu na datę wydania nie wchodzi w rachubę, chyba że wydano je już wcześniej niż podaje Estreicher (Estr., 23, s. 138).

„Życie i śmierć”⁴³, „polska X. Hibińskiego o św. Annie”, „Żale za grzechy X. Rostkowskiego”⁴⁴. Do księgozbioru męzowskiego należały dzieła prawnicze, takie jak „Pierwsze księgi praw koronnych in folio”, „Pruptuarium legum de et konstitutionum Koszyckiego”⁴⁵, „Księga o prawach koronnych niecała”, wreszcie „Konsytycje koronne”⁴⁶ i aktualne prawa stanowione przez sejmy – „Konstytucja sejmu grodzieńskiego 1716”⁴⁷ i „Diariusz sejmu convocationis 1733”⁴⁸. Z punktu widzenia działalności publicznej chorążego ziemi zakroczymskiej ważną rolę odgrywały też traktaty polityczne i historyczne, jak „Respublika polonika”⁴⁹ królewieckiego uczonego Hartknocha, „Joahimi Pastor historiae Poloniae”⁵⁰ czy „Historia Politika Uniwersalia”⁵¹. Pomocą dla urzędnika ziemskiego, zapewne działającego aktywnie w życiu publicznym, były: „Mowca polski stary”⁵², „Janua linguarum resterta”⁵³ lub „Dyctionarz z łaćńskiego na polski” oraz „Hercu-

⁴³ Jeżeli istniało wcześniejsze wydanie, prawdopodobnie dzieło pt. *Życie bezpieczne i śmierć szczęśliwa ludzi pokutujących w trzeciej regule świętego Ojca Franciszka* [...], Wilno 1744 (Estr., 26, s. 287).

⁴⁴ S. Wielowiejski, *Żale za grzechy wydane od Wielebnego X. Stefana Wielowiejskiego* [...] w Krakowie roku [...] 1725, a teraz przedrukowane z nowym tych żalów ułożeniem, y niektórymi pięknymi potrzebnymi przydatkami, pracą y kosztem Adama Franciszka Xawiera Rostkowskiego, bisk. *Philadelfskiego* [...], Warszawa 1729 (Estr., 32, s. 466). Odnotowana także w bibliotekach szlachty krakowskiej (H. Bogdanow, *Piśmiennictwo religijne...*, s. 105).

⁴⁵ A. Kołudzki, *Promptuarium legum et constitutionum Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae* [...] *Concinatum per Augustinum Kołudzki* [...], Poznań 1695 (Estr., 19, s. 430).

⁴⁶ Prawdopodobnie anonimowy utwór *Konstytucje koronne y sentymta o elekcyi królów polskich vota et ratione obrania Piasta cum exclusione cudzoziemca podane od deliberandum statibus regni*, [b.m.] 1733.

⁴⁷ *Konstytucje Sejmu Walnego Ordynaryjnego Sześci niedzielnego w Grodnie* [...], Kalisz 1716 (Estr., 20, s. 60).

⁴⁸ *Dyariusz Sejmu Convocationis podczas interregnum* [...] 27 Aprila 1733 zaczętego [b.m., b.r.] (Estr., 15, s. 426).

⁴⁹ C.J. Hartknoch, *Respublica polonica duobus libris illustrate*, Frankfurt–Lipsk 1678 (Estr., 18, s. 47–48).

⁵⁰ Prawdopodobnie to dzieło nadwornego historyka Władysława IV i Jana Kazimierza Joachima Pastoriusa de Hirtenberga *Historiae Poloniae pars prior de Vladislai IV Regis extremis, secutoq; inde interregno, et Joannis Casimiri Electione ac Coronatione*, 1680 (por. Feliks Bentkowski, *Historia literatury polskiej*, Warszawa–Wilno 1814, t. 2, s. 730).

⁵¹ Być może Johanna Micraeliusa *Historia politica, qua imperiorum, regnorum, electoratum, ducatum rerumque publicarum omnium origines, incrementa, fata bello paceque gesta, ad annum a Christo nato MDCXLVIII. describuntur. Cum continuatione Danielis Hartnaccii Pomerani, qui ad exitum usque superioris seculi eandem eadem methodo juxta annorum seriem pertexuit, et totum opus autoribus* [...] *tabulis chronologicis et genealogicis indicibusque* [...] *exornavit*, Lipsk–Frankfurt 1702, bkpan.poznan.pl/OLDPRINT, biblio0.html [dostęp: 05.05.2020].

⁵² Jan Stefan Pisarski, *Mowca polski albo senatorow* [...] *seymowe i pogrzebne mowy do* [...] *wieków potomnych pamięci potrzebie podane* [...], Kalisz 1689 (Estr., 24, s. 317).

⁵³ Jan Amos Komeński, *Janua linguarum reserta, seu nova methodus comprehendi* [...], Leszno 1631 (Estr., 19, s. 440–445).

les alias Rhetorica pisana” i prawdopodobnie „Speculum egzemplorum”⁵⁴. Jako ostatnią pozycję w analizowanym przekazie umieszczono „kalendarze z konotacjami w szufladzie”⁵⁵. Potwierdza to znany zwyczaj prowadzenia zapisków domowych w drukowanych kalendarzach. Nie licząc wspomnianych kalendarzy, całość zbioru stanowiły 24 tytuły.

Księgozbiór zbliżony wielkością, ale o zupełnie innym charakterze miał właściciel dóbr Jackowo Czesław Ignacy Łempicki, major regimentu łanowego koronnego. Inwentarz pośmiertny z 1771 r. zawiera między innymi 23 tytuły dzieł⁵⁶. Z wojskowością związany był tylko „Regulamin dla regimentu gwardii pieszej”⁵⁷ i być może rękopis określony jako „Regulament pisany i 3 rysowane karty”. Łempicki posiadał ówczesne kompendium wiedzy, jakim było dzieło Benedykta Chmielowskiego „Nowe Ateny albo akademia wszelkiej...”⁵⁸. Dzieło to znane było także z innych prywatnych księgozbiorów. Zapisano je np. w 1787 r. w inwentarzu przedstawiciela szlachty wielkopolskiej, podkomorzycy wschowskiego Jana Radolińskiego⁵⁹. W zbiorze tym widać jednocześnie typowe dla Oświecenia zainteresowanie geografiami, wyrażające się poprzez książki takie jak „Geografia czyli czterech części świata”⁶⁰, i „Lexicon geograficzny”⁶¹. Trudno powiedzieć, dlaczego Łempicki posiadał pracę opisaną jako „Corpus Iuris Bohemici Ecclesiastici łacińska i niemiecka”.

Można domniemywać, że czytał on modne wtedy dzieła literatury pięknej, skoro zgromadził książki takie jak „Awantury Józefa Blassa tomów 4”, czyli popularną powieść łotrykowską pióra Alaina-Reného Lesage’a, „Le Voyages de

⁵⁴ Czy było to dzieło z początku XVII w. Jana Majw SJ *Speculum exemplorum*, czy polski przekład kilkakrotnie wydawany pod tytułem *Zwierciadło przykładów* lub *Wielkie zwierciadło przykładów* (Estr., 27, s. 327 i n.), nie mam pewności.

⁵⁵ AGAD, zakr. grodz. rel., 36, k. 235c–v.

⁵⁶ AGAD, zakr. grodz. rel., 66, k. 740v–741. Łempiccy byli jedną z bardziej liczących się na Mazowszu rodzin, a jej przedstawiciele pełnili wiele urzędów (por. W. Filipczak, *Sejmiki ziemi zakroczymskiej 1778–1786*, „Przegląd Nauk Historycznych” 14, 2015, nr 2, s. 88, 92, 104).

⁵⁷ *Regulament dla Regimentu Gwardyji Pieszey Koronney JKMcI y Rzpltey*, Warszawa 1769 (Estr., 26, s. 70 i n.) lub *Regulament regementu gwardyji pieszey koronney przez JP Generała de Coccei*, Warszawa 1770 (Estr., 24, s. 311).

⁵⁸ B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scyencyi pełna, na różne tytuły, iak na classes podzielona* [...], Lwów 1745 (Estr., 24, s. 171 i n.). Por. S. Grzybowski, *Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria A” 7, 1965, s. 111–173; H. Rybicka-Nowacka, «*Nowe Ateny*» Benedykta Chmielowskiego. *Metoda, styl, język*, Warszawa 1974 (*Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego*, t. 75).

⁵⁹ J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty...*, s. 137.

⁶⁰ *Geografia czyli czterech części świata opisanie* [...] z przydatkiem krotkiej nauki o sferze. *Z francuskiego na polski język przez X. Pawła Fischera* [...] dla młodzi szkolney przetłumaczone, Warszawa 1769 (Estr., 16, s. 233).

⁶¹ H. Karpiński, *Lexykon geograficzny dla gruntownego pojęcia gazet i historii*, Wilno 1766 (Estr., 19, s. 146).

Cyrus” Andrew Michaela Ramsaya, molierowską komedię „Les Fourberies de Scapion” (*sic!* właściwie Scapin – *Szelmostwa Skapena*), „Historia Hipolita”⁶² i „Medei Traiedya”, czyli spolszczoną przez Franciszka Zabłockiego tragedię Eurypidesa. Odnotowano także różnego rodzaju poradniki, do których zaliczam „Rady przyjaciela młodemu kawalerowi dane po francusku i polsku”⁶³, „Gospodarstwo ziemiańskie”⁶⁴, „Sposób łatwy nauczania chronologii” czy „Opisanie życia cnotliwego”⁶⁵. Bardzo praktyczne znaczenie miały „Sposób robienia węgla” i „Sposób wyprawiania safianu”. Były to dokonane przez Jacka Małachowskiego przekłady dzieła francuskiego, wydane staraniem znanego warszawskiego wydawcy i księgarza Michała Gröllla⁶⁶. Ostatni tomik o wyrabianiu cegieł ukazał się w 1776 r.⁶⁷ Dopelnieniem tych ostatnich wydaje się anonimowe dzieło w duchu merkantylnym „Różne uwagi Towarzystwa Warszawskiego”⁶⁸. Niezidentyfikowana pozycja „Homine maxime morale” być może była pracą dotyczącą etyki. Podobne zagadnienia zdobywały sobie wówczas wielu czytelników. Nie wielki był zestaw dzieł polityczno-prawnych. Zaliczam do nich pozycje opisane w inwentarzu jako „Les Pion Iure”, „Dzieje Królestwa Polskiego”⁶⁹ Fryderyka Augusta Schmidta, „Książka o początkach prawa” i „Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej”⁷⁰. Ta ostatnia, uważana za jedno z najznakomitszych dzieł polskiej literatury politycznej, czytana była także w Małopolsce⁷¹. Należy podkreślić, że nie wymieniono w inwentarzu majora Łempickiego ani jednego dzieła religijnego.

⁶² M.C. le Jumel de Barneville Aulnay, *Historia angielska politico-moralis, Hippolita milorda z Duglas...*, Poznań 1743, [b.m.] 1756 (Estr., 12, s. 301).

⁶³ Florian Felicjan od św. Macieja, *Rady przyjaciela o zachowaniu się w pobożności, Conseils d'un ami*, Grodno 1778. Edycja ta zawiera tekst polski i francuski (Estr., 16, s. 241).

⁶⁴ Najprawdopodobniej tak zapisano słynny traktat A. Gostomskiego *Oekonomia, Abo gospodarstwo ziemiańskie* [...], Kraków 1644 (Estr., 17, s. 327).

⁶⁵ Prawdopodobnie chodzi o spolszczenie dzieła Hansa Caspara Hirzela, dokonane przez Katarzynę i Ludwikę Sosnowskie pod tytułem *Sokrates wieśniak albo opisanie życia gospodarskiego y cnotliwego filozofa rolę bawiącego się przez JJ. WW. Imć Panny Katarzynę y Ludwikę Sosnowskie* [...] z francuskiego na polskie przetłumaczony, [b.m.] 1770 (Estr., 9, s. 392).

⁶⁶ *Sposób robienia węgla czyli sztuka węglarska*, Warszawa 1769; *Sposób wyprawiania safianu czyli sztuka safianicka*, Warszawa 1770 (Estr., 23, s. 376).

⁶⁷ Te trzy pozycje wydano później pod tytułem *Opisanie nauk i rzemiosł zrobionych albo aprobowanych przez ludność* [...] (tamże).

⁶⁸ *Różne uwagi Fizyczno-Chemiczne Warszawskiego Towarzystwa na rozszerzenie Praktycznej umiejętności w Fizyce, Ekonomii, Manufakturach i Fabrykach osobliwie względem Polski*, Warszawa 1769 (Estr., 32, s. 116).

⁶⁹ F.A. Schmidt, *Dzieje Królestwa Polskiego krótko lat porządkiem opisane*, Warszawa 1766 (Estr., 15, s. 312).

⁷⁰ S. Garczyński, *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej* [...] Dawniej spisana, z przydatkami teraz wydana, Warszawa 1751 (Estr., 17, s. 30).

⁷¹ H. Bogdanow, *Literatura społeczno-polityczna jako wyraz zainteresowań szlachty krakowskiej w XVIII wieku*, „Studia o Książce” 1973, 3, s. 356.

Na księgozbiór zgromadzony przez zmarłego prawdopodobnie w 1775 r. komornika granicznego zakroczymskiego Jacka Sobolewskiego składały się dzieła religijne i polityczno-prawne. Spis książek w rejestrze „inwentarza fantów i innych rzeczy”⁷² otwiera Biblia, zresztą jedyna w analizowanych przekazach, potem zaś umieszczono „Nowe Żywyoty Świętych Polskich”⁷³. Inne wymienione tamże prace z tej dziedziny to „Historia luterska”⁷⁴, „Odrobiny stołu królewskiego”⁷⁵, „Reguła i życie braci i sióstr”⁷⁶, „Ozdoba Kościoła katolickiego”⁷⁷ i „Wykład Nauki katolickiej”. Można by tu także włączyć opis podróży do Ziemi Świętej Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, spisany jako „Hierosolomitana Peregrinae latinae”⁷⁸. Czytywali go także mieszczanie poznańscy⁷⁹ i lubelscy⁸⁰. Ponownie spotykamy dzieło Benedykta Chmielowskiego „Nowe Ateny albo akademia” i traktat „Piotra Krescentyna księgi o gospodarstwie”⁸¹. Pamiątką nauki szkolnej wydają się „Institutiones arithmaticum”⁸² i „Knapiesz z łacińska”⁸³, a także „Fama polska młódź szlachecką informująca”⁸⁴. W tej kategorii umieściłbym również dzieło „Erimanthus in Helione”⁸⁵, będące rodzajem zbioru elegii zarówno religijnych, jak i świeckich. Pozycje dotyczące historii reprezentują „Dzieje

⁷² AGAD, zakr. grodz. rel., 73, k. 134.

⁷³ S. Wielowieyski, *Nowe żywyoty świętych dotąd polskim językiem nie wydane [...] Boga sławiące [...] cnót rozmaitych przykładami i pobożnymi rewolucjami pełne [...]*, Kalisz 1735 (Estr., 33, s. 467).

⁷⁴ J. Poszakowski SJ, *Historia luterska o początkach y rozkrzewieniu się tej sekty*, Wilno 1745 (Estr., 25, s. 120).

⁷⁵ A. Nieszporkowicz, *Odrobiny z stołu krolewskiego [...] Najświętszej [...] Panny Maryi historyę, łaskami y cudami obrazu Częstochowskiego na Jasnej Górze [...]*, Częstochowa 1757 (Estr., 23, s. 138).

⁷⁶ Być może chodzi o książkę *Reguła u Żywot Braciy Albo Siostr Trzeciego Zakonu S. Franciszka pokutujących*, (pierwsze wydanie – 1554, potem wielokrotnie wznawiana, z czego w XVIII stuleciu ośmiokrotnie; Estr., 26, s. 166 i n.).

⁷⁷ P. Newerani, *Ozdoba Kościoła katolickiego to iest ceremonie, ktorych Kościół [...] zwykł zażywać [...] wykładem obiasnione. Naprzód niemieckim ięzykiem, teraz na polski z przydatkiem wielu rzeczy przetłumaczone y do druku podane przez [...]*, Lwów 1739 (Estr., 23, s. 95).

⁷⁸ *Hierosolymitana peregrination [...] Nicolai Christophori Radjivili*, Brunsbergae 1601 (Estr., 26, s. 588 i n.).

⁷⁹ Z. Mikołajko, *Problematyka badań nad...*, s. 29.

⁸⁰ E. Torój, *Inwentarze książek...*, s. 23, 27.

⁸¹ Petrus de Crescentiis, *Piotra Crescentyna, Księgi [!] o gospodarstwie y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow każdemu stanowi potrzebne*, Kraków 1549 (Estr., 14, s. 450).

⁸² Być może chodzi o pozycję Petrusa Laurembergusa Rostochiensisa *Institutiones arithmeticae*, [b.m.] 1646 (Estr., 21, s. 123).

⁸³ Chodzi o jedno z dzieł Grzegorza Knapkiego (Estr., 19, s. 331–338).

⁸⁴ K. Wieruszewski, *Fama polska publiczne stany y młodzi szlachetną informująca [...]*, Poznań 1722 (Estr., 32, s. 478).

⁸⁵ J.D. Kaliński, *Erymanthus in Helione sylva chistiano-politica [...] libri I-IV*, Warszawa 1713 (Estr., 19, s. 57).

w Koronie Polskiej za Zygmunta⁸⁶ i „Różne Dzieje od Narodzenia Pańskiego”. Pełnienie urzędu wymagało posiadania niezbędnych dzieł prawniczych, takich jak „Konstytucje sejmu extra ordynaryjnego”, „Constitutiones et Decreta Synodi Dioecisana Plocenis⁸⁷”, „Zebrania polityczne⁸⁸”, „Regula Processus Granicalis Campestris⁸⁹”, „Rozmowa o wolności i prawie polskim⁹⁰”, „Obserwacje dla objaśnienia kontrowersji⁹¹”, „Prawda i Sprawiedliwość⁹²”. Dwie ostatnie pozycje, spotykane także w zbiorach szlachty małopolskiej, dotyczą ważnych dla społeczności szlacheckich sporów ze stanem duchownym⁹³. „Klucz prognostykarski⁹⁴” przemawia za tym, że zainteresowania astrologiczne, charakterystyczne przede wszystkim dla epoki renesansu, przetrwały aż do ostatniej ćwierci XVIII w. Nie zidentyfikowałem dwóch pozycji spisanych jako „Przywileje latinae” i „Korona latinae pisany”.

Wpływu Oświecenia nie widać również w doborze lektur stanowiących własność łowczego przasnyskiego Adama Łaźniewskiego. Rejestr rzeczy po zmarłym w Oborach, spisany w 1783 r. przez wdowę Zofię, zawiera 18 tytułów. Dzieła religijne to „Żywoty Świętych”, „Droga Zbawienia⁹⁵”, „Żywot św. Patrycjusza”, „Żale za grzechy⁹⁶” i „Reguła o życiu zakonnym”. Poradnikiem medycznym

⁸⁶ Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie Polskiej za Zygmunta I i Zygmunta II Augusta aż do roku 1572* [...], Warszawa 1750, Warszawa 1754 (Estr., 17, s. 253).

⁸⁷ *Constitutiones et Decreta Synodi Dioecisanae Plocensis sub* [...] *D. Andrea Stanislao Kostka in Żaluskie Żaluskie* [...] *Episcopo plocensi*, Pułtusk 1733 (Estr., 14, s. 382).

⁸⁸ P. de Varille, *Zebranie polityczne albo krótki opis różnych, panowania polskiego odmian* [...] *z łacińskiego na polski język przetłumaczone*, Warszawa 1763 (Estr., 25, s. 430).

⁸⁹ M. Paciorkowski, *Regula processus granicalis campestris Regni Poloniae secundum praxim moderni saeculi ad dislimitanda bona regalia spiritualia et terrestria. Ad usum publicum. Cum additamento legum et constitutionum Regni. Authore Martino Paciorkowski* [...], Częstochowa 1749 (Estr., 24, s. 11).

⁹⁰ *Rozmowa uczona pewnego statysty o wolności Rzplitey polskiej* [...], [b.m., b.r.] (Estr., 26, s. 419).

⁹¹ D.F. Kola, *Obserwacje dla objaśnienia kontrowersji de Evocationibus inter statuum Spiritualem et Saecularem zachodzących* [...] *z praw koronnych zebrane*, [b.m.] 1753–1755 (Estr., 39, s. 407).

⁹² M. Przedborski, *Prawda y sprawiedliwość istotna o dziesięcinach y ich własney jurisdikcyi przez ziemianina polskiego* [...] *wyluszczone* [...] roku [...] 1765 [...], [b.m.] 1765 (Estr., 25, s. 220, 340).

⁹³ H. Bogdanow, *Literatura społeczno-polityczna*..., s. 357 i n.

⁹⁴ *Klucz prognostykarski to iest*, [...] *obiasnienie slow y przezwisk nie wyrozumialnych, ktorych Furman y inszy astrologowie w kalendarzach y prognostikach swoich zazywaią* [...] *z przydatkiem słonecznego wschodu y zachodu* [...], Gdańsk [1657?] (Estr., 19, s. 315).

⁹⁵ Św. Bonawentura, *Żywot Pana y Boga Naszego Jezusa Chrystusa, to iest Droga zbawienia* [...], Kraków 1688 i dziewięć dalszych edycji do końca XVIII w. (Estr., 13, s. 257–259).

⁹⁶ S. Wielowiejski, *Żale za grzechy wydane od Wielebnego X. Stefana Wielowiejskiego* [...] *w Krakowie roku* [...] 1725, *a teraz przedrukowane z nowym tych żalów ułożeniem, y niektoremi pięknemi potrzebnemi przydatkami, pracą y kosztem Adama Franciszka Xawiera Rostkowskiego, bisk. Philadelfskiego* [...], Warszawa 1729 (Estr., 32, s. 466).

było zapewne „Vademecum”⁹⁷. Najprawdopodobniej poradnikowy charakter miała też „książka wiadomości ciekawa nieoprawna”, zaś pod tytułem „książka Ekonomii ziemskiej” kryje się być może dzieło Haura⁹⁸. Odnotowano je zarówno w Wielkopolsce, jak i Małopolsce; nie zabrakło go też na Mazowszu⁹⁹. Pomocą w wychowaniu i domowym nauczaniu służyło anonimowe tłumaczenie z francuskiego, zatytułowane „Przyjaciel dziewcząt”¹⁰⁰.

Niewiele było w analizowanym spisie książek historycznych i polityczno-prawnych. Do tych pierwszych należy „Historia podarta”, „Dzieje rzymskie”¹⁰¹ i „o krucjatach książek 4”¹⁰², „Historia mała książka nieoprawna”, „Marka Aureliusza”¹⁰³. Do drugiego typu – jedynie pozycja: „prawo pospolite Królestwa Polskiego książek 2”¹⁰⁴. Literatura piękna ograniczała się tu do powieści historycznej autorstwa Marmontela („Belizariusz”¹⁰⁵) oraz Ignacego Krasickiego („Doświadczyński”¹⁰⁶). Nerozpoznana pozostała pozycja określona jako „Zwierciadło nie zawodne”.

Jeszcze mniej książek – dokładnie osiem – odnotowano w 1787 r. w inwentarzu pośmiertnym komornika ziemi zakroczymskiej Mateusza Śniadowskiego¹⁰⁷. Oprócz trudnych do identyfikacji pozycji, jak „książka duża Arystotelesa” (zapewne lektura szkolna), i dzieł religijnych, jak „Wizyta generalna”¹⁰⁸,

⁹⁷ *Vademecum [Vade mecum], to iest Krotkie y doswiadczone sposoby leczenia różnych chorób męskich, białołowskich, dziecinnych [...]* z przydatkiem apteki domowej [...]. Teraz świeżo przedrukowane [...] pod tytułem *Additament* [...], [Zamość 1724] (Estr., 32, s. 136).

⁹⁸ J. Haur, *Oekonomia ziemiańska generalna*, Kraków 1675 i dziewięć dalszych edycji do końca XVIII w. (Estr., 18, s. 62–67).

⁹⁹ J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty...*, s. 122, 137; P. Kowalski, *Theatrum świata wszystkiego i počciwy gospodarz. O wizji świata pewnego siedemnastowiecznego pisarza ziemiańskiego*, Kraków 2000 (*Anthropos*), s. 61–74.

¹⁰⁰ B. de Villemet, *Przyjaciel Dziewcząt*, Warszawa 1778 (Estr., 26, s. 48).

¹⁰¹ T.L. Patavinus, *Histoire Romaine de [...]* Traduite en françois avec les *Supplements de Freinsheimius. Décade 1 T. 1 Nouvelle edition* [...]. Paris chez De Lormel, Brocas i in., [b.m.] 1770. Zbiór prawdopodobnie utworzony z drugiego wydania (z wyjątkiem *Décade 3*, pochodzącej z innego wydania).

¹⁰² L. Maimburg, *Historia o krucjatach na wyzwolenie Ziemi Świętej*, Poznań 1768–1769, t. 1–4 (Estr., 22, s. 45). Spotykana także u szlachty krakowskiej (por. H. Bogdanow, *Piśmiennictwo religijne...*, s. 95).

¹⁰³ A. de Guevara, *Zegar monarchów z życia Marka Aureliusza [...]* Przez [...] Antoniego Guevara [...] przez [...] Antoniego Felixa Roszkowskiego polskim tłumaczony językiem, przedrukowany roku 1783, Wilno 1783 (Estr., 17, s. 462).

¹⁰⁴ G. Lengnich, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego przez [...]* zebrane; przetłumaczone po polsku przez [...] Marcina Moszczeńskiego [...], Kraków 1761 (Estr., 21, s. 172).

¹⁰⁵ J.F. Marmontel, *Belizariusz*, Warszawa 1769, Warszawa 1779 (Estr., 22, s. 183).

¹⁰⁶ I. Krasicki, *Mikoł[aja] Doświadczyńskiego przypadki przez niegoż samego opisane na trzy księgi rozdzielone*, Warszawa 1776 (Estr., 22, s. 224).

¹⁰⁷ AGAD, zakr. grodz. rel., 84, k. 168.

¹⁰⁸ Trudno powiedzieć, czy była to np. *Wizyta Generalna Diecezji Płockiej w punktach zebrana* (Estr., 33, s. 147).

„Ornamentum”¹⁰⁹, „Job Cierpliwy”¹¹⁰, „De fide et charitate”¹¹¹, „Uwagi nad Chrystusem Panem”, posiadał on „Nowe Ateny” Chmielowskiego i kazanie pogrzebowe, opisane jako „Sława godnego imienia”¹¹². Czy ta książka trafiła do księgozbioru przypadkiem, czy też świadczy o związkach rodzinnych lub klientalnych między komornikiem ziemskim zakroczymskim a kasztelanem inowrocławskim Radojewskim?

Największy zbiór dzieł drukowanych odnotowano w rejestrze ruchomości wykonanym w 1785 r. przez Jadwigę z Bienieckich, wdowę po Piotrze Maruszewskim¹¹³. Nie odbiega on charakterem od tych, które omówiono wcześniej. Za pozostałość po latach nauki szkolnej lub podręczniki szkolne dzieci uznać należy pozycje: „gramatyka niemiecka”¹¹⁴, „Lexicon seu linguae graecae thesaurus”, „Alwar”¹¹⁵, „grammatyków łacińskich [sztuk] 2” i „książka Elementarz stara”. Dość znaczny był zbiór literatury religijnej, obejmujący: „książki do nabożeństwa” „niemiecka w srebro oprawna”, „niemiecka do nabożeństwa [sztuk] 4”, „małych do nabożeństwa [sztuk] 8” oraz dzieła takie jak: „Polska w medytacjach Męki Jezusowej”, „Żywoć Pana i Boga naszego”¹¹⁶, „Złote jarzmo małżeńskie”¹¹⁷, „Reguła i życie braci i sióstr pokutujących trzeciego zakonu św. Franciszka”,

¹⁰⁹ Dziełem wchodzącym w rachubę może być również *Ornamentum virtutis a vitii remotae in S. Joanne Canto*, [b.m.] 1767 (Estr., 18, s. 419). W 1768 r. odbyła się kanonizacja Jana Kantego.

¹¹⁰ Mogła to być książka Wojciecha Stanisława Chrościńskiego *Job Cierpiący według komentarza Św. Grzegorza*, Warszawa 1705 lub też *Joba Cierpiącego historia w piśmie Św. wyrażona* [...], Wilno 1759 (Estr., 14, s. 215 i n.).

¹¹¹ Jedną z możliwych identyfikacji to Charles René Billuart OP, *Summa Summae S. Thomae [Aquinas], sive compendium theologiae [...] Caroli Renati Billuart [...] juxta mentem et in quantum licuit juxta ordinem et litteram S. Thomae in sua Summa ab eodem auctore editum. T. 2 Continens tractatus de fide et regulis fidei, de spe et charitate, de jure et justitia, de contractibus, de religione et vitiiis oppositis, de temperantia et virtutibus illi annexis*, Wenecja 1768. Inna to Marchantius, *Iacobus Hortus pastorum et concionatorum sacrae doctrinae floribus polymitus, in V. libros, velut V. fontus divisus. In tractatum et lectionum areolas partitus, de fide, spe, charitate, sacramentis, vitiiis et virtutibus*. [...], 3 ed. [...] Auctore [...] Iacobo Marchantio [...], Coloniae Agrippinae 1635, bkpan.poznan.pl/OLDPRINT/biblio0.html [dostęp: 05.05.2020].

¹¹² Cherubin Gorkowski, *Sława godnego imienia, heroiczych w oyczyźnie zasług y przykładnego cnotami życia, niesmiertelna po śmierci [...] Jana Chryzostoma Zboży Radojewskiego kasztelana inowrocławskiego [...] na ukojenie wiecznych żalów [...] przy solennym pogrzebie [...] kazaniem [...] ogłoszona roku [...] 1752 dnia 28 marca*, bkpan.poznan.pl/OLDPRINT/biblio0.html [dostęp: 05.05.2020]. Estreicher (17, s. 251–252) podaje nazwisko „Rodojewski”.

¹¹³ AGAD, zakr. grodz. rel., 81, k. 167v, 168.

¹¹⁴ Jedną z możliwych identyfikacji to *Grammatyka niemiecka podług najlepszego czasów teźniejszych mówienia* [...], Przemyśl [b.r.], Sandomierz 1782 (Estr., 17, s. 322).

¹¹⁵ Emanuel Alewarez, *De institutione grammatica*, [b.m., b.r.] (Estr., 12, s. 12 i n.).

¹¹⁶ Św. Bonawentura, *Żywoć Pana y Boga Naszego Jezusa Chrystusa, to iest Droga zbawienia* [...], Kraków 1688 i dziewięć dalszych edycji do końca XVIII w. (Estr., 13, s. 257–259).

¹¹⁷ Abraham Prowana, *Złote jarzmo malżeńskie*, [b.m., b.r.] (Estr., 25, s. 318).

„Dystrakcje podróżnych”¹¹⁸, „Mszał wspólny kapłański świeckim osobom służący [sztuk] 2”¹¹⁹, „Officium o św. Onofryuszu”¹²⁰, „Krótka dobrowolna powinność”, „Nadzieja niezawodna otrzymania pociechy od Boskiej Opatrzności”, „Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej”¹²¹, „elementarzyków Ćwiczenia duchowne z przypisaniem jak się panny w zakonie sprawować mają [sztuk] 2”¹²² i „Przemowa jw. Witwickiego biskupa poznańskiego”¹²³. Poza dziełem opisanym jako „Zbiór praw od roku 1550 aż do 1637”, „Constitutiones Synodi Dioecesis Plocensis”¹²⁴, dotyczącym prawa kościelnego, i „Względem redukcji monety” nie było tam popularnych w innych domach dzieł polityczno-prawnych i historycznych. Niezidentyfikowana pozostaje pozycja opisana jako „Die horrede Orbis Polonis” oraz siedem „łacińskich” i tyleż „polskich przez myszy popsutych”. Trzy książki to literatura piękna, „kommedyje przez X. Bohomolca napisane”¹²⁵, „Historyja o Magielonie królowej neapolitańskiej”, czyli często wznawiany w XVIII w. polski przekład utworu Bernarda de Traviars¹²⁶, i bliżej nieokreślona „powieść angielska”. Pracami o charakterze poradników są zapewne „Wykład nocnych snów”¹²⁷, dwa egzemplarze kalendarza „Praktyka gospodarska”¹²⁸, „kalendarz na rok 1785” i 11 „kalendarzy starych”, a także „książka doktorska zła”. Pod koniec spisu umieszczono dwa egzemplarze „książek pisanych z różnymi

¹¹⁸ J. Diers, *Dystrakcje podróżnych pobożne, uczone i pocieszne* [...], Częstochowa 1744 (Estr., 15, s. 312). Dzieło wymieniane też u szlachty krakowskiej (por. Helena Bogdanow, *Piśmiennictwo religijne*..., s. 108).

¹¹⁹ M. von Cochem, *Mszał wspólkapłański świeckim osobom służący, czterdzieści Mszy albo modlitw pod czas Mszy świętej pobożnych y skutecznych zamykający* [...] *Pracą y staraniem X. Marcina Kochemensa kapucyna niegdyś niemieckim językiem napisany, potem po łacinie, teraz na oczyszczy nasz polski język przetłumaczony* [...], Kraków 1780 (Estr., 14, s. 312).

¹²⁰ *Officium i summariusz wierszopiski przedziwnego żywota J.O. Onufryusza Królewicza Perskiego*, Poczajów 1755 (Estr., 23, s. 283).

¹²¹ M.C. Falkenberg, *Krótkie zebranie całej nauki chrześcijańskiej* [...] wydane przez [...] które [...] na polski [...] przetłumaczył Tomasz Pollnau, Kwidzyń [b.r.], bkan.poznan.pl/OLDPRINT/biblio0.html [dostęp: 05.05.2020].

¹²² M. Sieklucki, *Ćwiczenia duchowne na dziesięć dni Kolekcyi dla zakonnych* [...] *panien zażywania* [...], Sandomierz 1718 (Estr., 28, s. 18).

¹²³ Żadne z dzieł popularnego wśród szlachty krakowskiej biskupa nie nosi takiego tytułu (Estr., 23, s. 138–142; por. H. Bogdanow, *Piśmiennictwo religijne*..., s. 950).

¹²⁴ Prawdopodobnie *Constitutiones et Decreta Synodi Dioecessanae Plocensis sub* [...] *D. Andrea Stanislaeo Kostka in Załuskie Załuski* [...] *Episcopo plocensi*, Pułtusk 1733 (Estr., 14, s. 382).

¹²⁵ F. Bohomolec, *Komedye przez* [...] *Franciszka Bohomolca* [...] *napisane*, Warszawa 1773 (Estr., 13, s. 224).

¹²⁶ *Historya o Magielonie królowie Neapolitańskiej* [...], Kraków 1710 i siedem dalszych wydań (Estr., 18, s. 214 i n.).

¹²⁷ *Wykład nocnych snów dwornemu czytelnikowi dla uspokojenia się w zmysłach*, Kraków 1717, Toruń 1721 (Estr., 30, s. 430).

¹²⁸ *Kalendarz polski i ruski na rok* [...] *przez* [...] *Stanisława Duńczewskiego* [...] *Praktyka gospodarska* [...] *Prognozyk* [...], Zamość 1751 (Estr., 15, s. 380).

papierami i konnotacjami mniej potrzebnymi” „teków ze skrypturami dziecinny-
mi [sztuk] 2”, mających najwyraźniej wartość sentymentalną.

Książka wśród szlachty zakroczymskiej spełniała różne funkcje. Jako zbiór modlitw stanowiła ważny element materialny indywidualnej dewocji. Ta ostatnia była także budowana poprzez pobożne rozmyślania, a ukazywane przykłady życia świętych i dostępne szerszemu gronu ujęcia teologii moralnej w formie poradników dobrego życia miały nie tylko ukazywać wzorce życiowe, ale i wywoływać oczekiwane zmiany w mentalności. Porównanie zasobów książek religijnych szlachty zakroczymskiej i duchowieństwa płockiego pokazuje, że były one zupełnie różne. Przypomnę, że księża mieli w swych bibliotekach przeważnie zbiory kazań, poradniki duszpasterskie, traktaty z teologii moralnej czy rozmyślania duchowe¹²⁹. Jak się zdaje, dominująca w produkcji książek literatura religijna miała jednak dwa odrębne kręgi czytelnicze. Do świeckich trafiała oferta ograniczona, przykrojona na miarę możliwości intelektualnych i pozwalająca na emocjonalne manifestowanie uczuć religijnych, księża z kolei mieli dbać o duchowość nie tylko ich samych, lecz także ich parafian, dlatego też gromadzili inne dzieła. Na podstawie przeprowadzonej kwerendy nie znajduje potwierdzenia przekonanie Iwony Imańskiej, że niemal w każdym domu była Biblia¹³⁰. Jedyny egzemplarz u Jacka Sobolewskiego odnotowano w 1775 r., w Wielkopolsce z kolei dwa egzemplarze wymienił Jarosław Dumanowski (stanowiły one własność kasztelana międzyrzeckiego Kacpra Modlibowskiego w 1753 r., kasztelana santockiego Leona Raczyńskiego w 1756 r. i wspomnianego powyżej podkomorzycza wschowskiego Jana Radolińskiego w 1787 r.)¹³¹.

Książki przynosiły także niezbędną wiedzę, potrzebną zarówno do gospodarowania na roli (Krescentyn, Gostomski, Haur), jak i do pełnienia rozmaitych urzędów ziemskich. Pewna doza znajomości prawa i ustroju politycznego była z pewnością niezbędna do osiągania nawet niższych funkcji. Sprawowanie władzy urzędniczej mogło też rozwijać potrzebę dalszego poszerzania umiejętności, a co za tym idzie – czytania literatury prawniczej i politycznej oraz ćwiczenia kunsztu oratorskiego (choć, oczywiście, częściej spotykamy kompendia prawnicze niż dzieła teoretyczne, co sugeruje praktyczne nastawienie ich właścicieli, dla których bardziej niż refleksja istotna była wykładnia).

Dzieła niosące wiedzę ogólną, na czele z *Nowymi Atenami* Benedykta Chmielowskiego, obecne były też na dworach szlacheckich. Encyklopedyczny zasób wiadomości, przekazywany także przez Haura i kalendarze, dawał niezbędną orientację w świecie. Interesujące byłoby spojrzenie na odnotowane dzieła nienaukowe, ale także pomocne do tłumaczenia rzeczywistości, czyli sennik i prognostyk. Czy są one tylko elementem schedy, czy rzeczywiście były czytane?

¹²⁹ D. Główka, *Księgozbiory duchowieństwa...*, s. 24.

¹³⁰ I. Imańska, *Druk jako wielofunkcyjny środek...*, s. 174.

¹³¹ J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty...*, s. 134, 137.

Czy są miarą prowincjonalności i utrwalonych nawyków myślowych ludzi poszukujących odpowiedzi w snach i przepowiedniach? Czy oświeceniowy obraz człowieka i świata na prowincję polską nie dotarł, czy może nie znalazł tam odzwierciedlenia w lekturach? Wyjątkiem pozostaje, oczywiście, zbiór książek majora Łempickiego, w którym ogniskują się nowe zjawiska – poszerzenie wiedzy geograficznej, inne wzorce życia¹³², rozwój świeckiej literatury pięknej (od Moliera poprzez *Przygody Idziego Blasa* Lesage'a aż po panią d'Aulnoy). Nie przypadkiem dwie ostatnie książki odnotowano w zbiorach Stanisława Augusta w Koźenicach¹³³ oraz w kilkunastu księgozbiorach magnackich¹³⁴. Zaczytywanie się w przygodach i romansach stało się popularne w coraz szerszych kręgach szlachty. Nie jest to zresztą jedyny przykład nowego sposobu traktowania książki jako lektury dla przyjemności. Funkcję tę spełniały też nieliczne dzieła współczesne, jak powieść Ignacego Krasickiego *Przypadki Mikołaja Doświadczyńskiego* czy komedie Franciszka Bohomolca.

Prowincja zdaje się żyć innym życiem niż stolica¹³⁵. Księgozbiory na ogół pokazują przewagę tradycyjnej kultury czytelniczej, mającej przede wszystkim zaspokajać potrzeby religijne i dostarczać wiedzy o świecie. Jedyny prawdziwie oświeceniowy księgozbiór Czesława Łempickiego ilustruje poprzez swoją wyjątkowość skalę trudności, z jaką nowe idee trafiały do siedzib szlacheckich, pokonując siłę przyzwyczajzeń, nawyków myślowych i doświadczeń życiowych, warunkujących kulturową odmienność.

Bibliografia

- Bentkowski F., *Historia literatury polskiej*, Warszawa–Wilno 1814.
Biblioteka Stanisława Augusta na Zamku Warszawskim. Dokumenty, oprac. J. Rudnicka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988 (*Archiwum Literackie*, t. 26).
Bogdanow H., *Literatura społeczno-polityczna jako wyraz zainteresowań szlachty krakowskiej w XVIII wieku*, „*Studia o Książce*” 1973, 3, s. xxx.
Bogdanow H., *Piśmiennictwo religijne w księgozbiorach szlachty krakowskiej w XVIII wieku jako wyraz jej zainteresowań czytelniczych*, [w:] *Problemy kultury literackiej polskiego Oświecenia*, red. Teresa Kostkiewiczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 83–117.

¹³² Tamże, s. 135.

¹³³ J. Wojakowski, *Biblioteka koźenicka Stanisława Augusta*, „*Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi*” 1981, 5, s. 123 i n.

¹³⁴ Z. Sinko, *Powieść zachodnioeuropejska w Polsce stanisławowskiej na podstawie inwentarzy bibliotecznych i katalogów*, „*Pamiętnik Literacki*” 1966, 57, s. 616 i n.

¹³⁵ O różnicach między życiem stołecznym a prowincjonalnym zob. J. Michalski, «*Warszawa*», czyli o antystołecznych nastrojach w czasach Stanisława Augusta, [w:] *Warszawa XVIII wieku*, red. J. Kowecki, H. Szwankowska, A. Zahorski, Warszawa 1972–1975 (*Studia Warszawskie*, t. 12, 16, 22), t. 1, s. 11 i n.

- Cytowska M., *Od Aleksandra do Alwara. Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968 (*Archiwum Filologiczne*, t. 18).
- Czeppe M., *Antoni Aleksander Soldenhoffen*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. Andrzej Romanowski i in., Wrocław–Warszawa–Kraków 1935–2020, t. 40, s. xxx.
- Dumanowski J., *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, Kraków 1892–1957.
- Filipczak W., *Sejmiki ziemi zakroczymskiej 1778–1786*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, 14, nr 2, s. 85–121.
- Główka D., *Księgozbiory duchowieństwa plockiego w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1995, 102, nr 2, s. 15–26.
- Główka D., Klonder A., *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51, nr 2, s. 157–176.
- Grzybowski S., *Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria A” 1965, 7, s. 111–173.
- Imańska I., *Druk jako wielofunkcyjny środek przekazu w czasach saskich*, Toruń 2000.
- Karkucińska W., *Biblioteka i archiwum Radziwiłłów w Białej Podlaskiej*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1995, 16, s. 49–73.
- Klonder A., *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*, Warszawa 2000 (*Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 68).
- Kowalski P., *Theatrum świata wszystkiego i poćciwy gospodarz. O wizji świata pewnego siedemnastowiecznego pisarza ziemiańskiego*, Kraków 2000 (*Anthropos*).
- Libera Z., *Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta*, Warszawa 1971 (*Biblioteka Wiedzy o Warszawie*).
- Manikowska E., *Sztuka, ceremonial, informacja. Studium wokół królewskich kolekcji Stanisława Augusta*, Warszawa 2007.
- Michalski J., «Warszawa», czyli o antystoletcznych nastrojach w czasach Stanisława Augusta, [w:] *Warszawa XVIII wieku*, red. J. Kowecki, H. Szwanowska, A. Zahorski, Warszawa 1972–1975 (*Studia Warszawskie*, t. 12, 16, 22), t. 1, s. 9–78.
- Mikołajko Z., *Problematyka badań nad księgozbiorami mieszczan poznańskich XVIII w.*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1981, 6, s. 5–39.
- Mohrmann R., *Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze*, tłum. A. Klonder, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2005, 53, nr 2, s. 137–146.
- Ostrowski T., *Poufne wieści z oświeconej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782*, oprac. R. Kaleta, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972.
- Pośpiech A., *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992 (*Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*, t. 64).
- Puchalski J., *Literatura polityczna w siedemnastowiecznych księgozbiorach szlachty koronnej w świetle produkcji wydawniczej krajowych oficyn drukarskich z lat 1501–1732*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1993, 15, s. 43–83.
- Puchalski J., *Przegląd badań nad historią bibliotek i bibliotekarstwa w Polsce z lat 1945–2015*, „Roczniki Biblioteczne” 2016, 60, s. 97–114.

- Roszak S., *Środowisko intelektualne i artystyczne Warszawy w połowie XVIII wieku. Między kulturą sarmatyzmu i oświecenia*, Toruń 1997.
- Roszak S., *Warszawscy erudyci czasów Augusta III. Ludzie, instytucje, poglądy*, „Rocznik Warszawski” 1998, 28, s. 33–40.
- Różycki E., *Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku*, Katowice 2001 (*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, t. 1995).
- Różycki E., *Księgozbiory szlachty na południowo-wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 2014, t. specjalny: *Studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Wojakowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin*, s. 51–61.
- Rybicka-Nowacka H., *«Nowe Ateny» Benedykta Chmielowskiego. Metoda, styl, język*, Warszawa 1974 (*Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego*, t. 75).
- Sinko Z., *Powieść zachodnioeuropejska w Polsce stanisławowskiej na podstawie inwentarzy bibliotecznych i katalogów*, „Pamiętnik Literacki” 1966, 57, s. 581–624.
- Torój E., *Inwentarze ksiąg mieszczan lubelskich z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Folia Bibliologica” 1996–1997, 44–45, s. 7–29.
- Torój E., *Inwentarze księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591–1678*, Lublin 1997.
- Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. Antoni Gąsiorowski, Kórnik 1992 (*Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 10).
- Wojakowski J., *Biblioteka koziennicka Stanisława Augusta*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1981, 5, s. 99–137.
- Wolska H., *Księgozbiór Konstancji Sapieżyny w świetle inwentarza z 1757 roku*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1976, 2, s. 133–164.
- Żerek-Kleszcz H., *Granice prowincji – rozważania semantyczne*, [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 13–23.